

Tarihî Kıpçak Türkçesinde isteme kipliği

Emine GÜLER¹

APA: Güler, E. (2019). Tarihî Kıpçak Türkçesinde isteme kipliği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö5), 37-58. DOI: 10.29000/rumelide.606068.

Öz

19.yy.da Saussure ile başlayan çağdaş dil anlayışının açtığı yol, dil çalışmalarında yeni yaklaşımların doğmasını sağlamış ve bu yaklaşımlar sonucu yeni yöntemler ortaya çıkmıştır. Bu yeni bakış açısı, dille ilgili birtakım yeni kavramlar üretirken geleneksel dil bilgisinde yer alan birtakım terimler de yeniden ele alınıp irdelenmeye başlanmıştır. Son yıllarda dilbilim alanındaki gelişmeler biçimsellikten ziyade işlevselliği ön plana çıkaran yeni kuramların gelişmesini sağlamış, bu durum da işlev odaklı çalışmaların gerekliliğine dikkat çekmiştir. Biçimselliğe ağırlık veren geleneksel dil bilgisi yaklaşımlarında kip ve kiplik kavramları gerek adlandırılmaları gerekse işaretledikleri işlevler bakımından tek boyutlu olarak değerlendirilmekteydi. Oysa dilde anlam, biçime sığdırılmayacak kadar geniş olduğundan duygu durumlarını ifade etmede yalnızca gramatikal bir ulam olan kiplere bağlı kalmak mümkün değildir. Bireylerin duygu durumlarının her biri kiplik olarak adlandırılır ve iletişim sürecinde kimi zaman kip ekleri, kimi zaman kiplik işaretleyicileri, kimi zaman ise parçalarüstü ses birimleri kullanılarak ifade edilir. Dilde sayısız kiplik alan vardır. Bu çalışmada Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde isteme kipliği bildiren sözceler ele alınarak alt kiplik değerleri ve bunları ifade etmede yararlanılan yapı unsurları ele alınmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde istek kipi eki –e/-a'nın, Kıpçak Türkçesi döneminde henüz oluşmamış olması da isteme kipliği ifade etmede farklı yapılardan ve kip biçimbirimlerinden faydalanılmasını zorunlu kılmıştır. Özellikle istek kipi eki –e/-a'nın kökeninin dayandığı ileri sürülen –ğay/-gey eki, emir kipi paradigmasında halen tartışmalı konulardan biri olan 1. şahıs çekimlerinde ağır basan istek anlamından dolayı *emir kipi ekleri*, cümlelerde yüklem görevinde kullanılan *dilek-şart –sa/-se eki*, sözcelerde geçen “*tile-, kirek*” gibi kiplik fiiller Tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde isteme kipliği bildirmede görülen yapılardan bazılarıdır.

Anahtar kelimeler: Kip, kiplik, isteme kipliği, Tarihî Kıpçak Türkçesi.

Subjunctive modality in Kipchak Turkic

Abstract

The path opened by the modern language understanding that started with Saussure in 19th century gave rise to new approaches in language studies, and new methods emerged as a result of these new approaches. While this new perspective created certain new concepts regarding the language, certain terms in the traditional grammar were started to be reinvestigated and examined. The recent developments in the field of linguistics have led to the development of new theories that feature functionality rather than formalism, and this drew attention to the necessity of function-oriented studies. In traditional grammar approaches that were based on formalism, the concepts modal and modality were examined unidimensionally both in terms of their designation and the functions they marked. Nevertheless, as meaning in the language is too large to fit any form, it is impossible to solely

¹ Dr. (İstanbul, Türkiye), gulereminee@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5287-8702 [Makale kayıt tarihi: 12.06.2019-kabul tarihi:18.08.2019; DOI: 10.29000/rumelide.606068]

depend on the modals in expressing emotions, which are exclusively grammatical groups. Each emoting of an individual is named modalities, and it is expressed in the process of communication sometimes using modal affixes, sometimes modality markers, and sometimes suprasegmental sound units. In the present study, utterances expressing request modality in Historical Kipchak Turkish texts were addressed, and the sub-modal values and the structural elements used to express them were investigated. That the request modal -e/a in modern Turkish spoken in Turkey has not yet been formed in Kipchak Turkish era also made it obligatory to use different modal morphemes and structures in expressing the request modality. Especially the affix *-ğay/-gey* from which certain researchers propounds that the request modal -e/ -a originates, *imperative modal affixes* for their dominant meaning of request in first person conjugation among the ever-controversial subjects in the imperative modal paradigm, the *desiderative affix* -sa/ -se used as predicates in sentences, and modality verbs such as “*tile-, kirek*” in utterances are some of the structures seen in reporting the request mode in Kipchak Turkish era.

Keywords: Modal, modality, subjunctive modality, Kipchak Turkic.

Giriş

Dilin çok yönlü bir olgu olması, onun sahip olduğu anlam üretme kabiliyetinin de çok yönlü olarak incelenmesini gerektirmiştir. Çeşitli etkenlerle sürekli bir değişme ve gelişme niteliği taşıyan *anlamın biçim* düzeyine indirgenemeyeceği düşüncesi çağdaş dilbilim yaklaşımlarının dile *işlevsel (pragmatics)* açıdan yaklaşmasını sağlamış, bu durum da dil araştırmalarına yeni bir soluk getirmiştir. İnsan bildirişiminde anlam oluşumunu etkileyen dil içi ve dil dışı pek çok unsur vardır. Bu nedenle anlamı yalnızca dil bilimsel birimlerle değerlendirip yorumlamak yeterli değildir.

Son yıllarda dilbilim alanındaki gelişmelerin biçimsellikten ziyade işlevselliği ön plana çıkaran yeni kuramların gelişmesine olanak sağlaması işlev odaklı çalışmaların gerekliliğine dikkat çekmiştir. Dilde biçimlerin sınırlı, anlamın ise sınırsız olduğu görüşünden hareketle, geleneksel yaklaşımların “anlam” kavramına semantik sınırları dışından bakılmaya başlanmış, bu da sözcük merkezli anlam çalışmalarının yerine dil içi-dil dışı pek çok etmenin de anlamlandırma sürecine katıldığı yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

Yeni yaklaşımların dilbilime kazandırdığı yeni kavram, ilke ve değerlendirmeler; geleneksel olarak ele alınmış konu ve kuralları da işlevsel anlayışla tekrar ele almayı zorunlu kılmıştır. Bundan dolayı bu çalışmanın kapsamını oluşturan ve çoğu zaman yapı odaklı olarak ele alınan kip-kiplik kavramları da işlevsel dilbilim yaklaşım ve kuramlarından yola çıkılarak işlevsel yönden ele alınmıştır.

Kip ve kiplik dilbilimciler tarafından kapsam sınırları açısından üzerinde uzlaşmaya varılmamış kavramlardandır. Süer Eker (2003: 299) kipi “Eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil bilgisi kategorisidir.” şeklinde tanımlar. Korkmaz (2009: 569) kipi “kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir. Fiiller; şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına *kip*; bu kavramı karşılayan eklerle de *kip ekleri* denir.” şeklinde açıklayarak Türkiye Türkçesinde başlıca iki anlatım kalıbı (kip) olduğunu (I. Bildirme kipleri II. Tasarlama kipleri), fiillerin kip ve şahıs ekleri almış çekimli biçimlerinde bildirme kiplerinin beş; tasarlama kiplerinin dört anlatım kalıbından oluştuğunu belirtir. Ergin (2009: 134), fiil kök veya gövdelerinin karşıladıkları mücerret

hareketi mücerretlikten çıkararak onun bir şekil, bir tarz içinde yapıldığını veya olduğunu ifade etmek için girdikleri kalıplara “kip” veya “şekil” dendiğini, fiil kiplerinin bir kısmının yalnız kip veya şekil kategorisini karşılarken bir kısmının ise zaman ifade etmekte olduğunu ifade eder. Aksan (1983: 239), geleneksel dil bilgisinde, özellikle Türkçe dil bilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türü bulunduğunu; çekimli fiillerin, köklere gelen ekler yardımıyla şahısla birlikte kipleri de anlattığını, fiili kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışının, durumunun, içinde bulunduğu ruhsal koşulların kipin kapsamı içine girdiğini belirterek Türkiye Türkçesiyle ilgili dil bilgisi kitaplarında kip konusu ve kavramının zamandan ayrılmamış olduğunu ileri sürer. Dilaçar (1971: 106-108), kipin; fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmesinin istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten gramatikal ulam olduğunu belirtir. Kiplerin sayısının ruh durumlarının sayısınca olduğunu, kipin belli bir morfeme bağlı bulunma zorunluluğunun olamayacağını, önemli olanın herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesi olduğunu ifade eder. Ayrıca kipin *zaman* kavramıyla hiçbir ilişkisinin olmadığını, “zaman kipi” biçimindeki terimlerin yanlış olduğunu savunan Dilaçar; şüphe kipi, bağımlılık kipi, hayret kipi, yakarma kipi, yasaklama kipi, hayret kipi, düzen nizam kipi vb. fiil kipleri olduğunu öne sürer. Vinogradov’a göre kip, konuşan kişi açısından hareket ile özne arasındaki ilişkinin nitelik değerlendirmesi ya da konuşan kişinin bu ilişkinin gerçekleşmesi veya gerçekleştirilmemesindeki iradesinin konu edildiği fiil kipliğinin bir dil bilimsel ulamıdır. Başka bir deyişle kipin içeriği hareketin gerçeklikle olan ilişkisinin konuşan kişi tarafından değerlendirilmesidir (Aktaran: Şçerbak, 2016: 53). Şçerbak (2016: 54), kip ulamının fiilin sıfır diye adlandırılan şekli de dahil olmak üzere bütün şahıs şekillerini kapsadığını, geniş kapsamlı olduğunu ve içerik açısından özdeşlik taşımadığını belirtir. Ona göre bu özellik, kip ulamına olan ilgiyi arttırmış ve öğrenilmesinde farklı yaklaşımların oluşmasına sebep olmuştur. Bazı araştırmacılara göre kip, özü itibarıyla gerçek ve gerçek olmayan hareketlerin kıyaslanmasından oluşan bir ulamıdır. Bazıları ise kipi, özgünlüğü hareketin ifade tarzında nesnel ve öznel karşıtlığın olduğu bir ulam olarak görürler. Başka bir deyişle konuşanın bakış açısı ya ifade edilir ya da edilmez. Turgay Sebzecioğlu’na göre (2004: 18-33), geleneksel dil bilgisinin kip anlayışından farklı olan tanımların temelini şu iki nokta oluşturur: Kip, tümcedeki konuşucunun ruhsal durumunu ve iş, olay, durum karşısındaki tutumunu yansıtır. Geleneksel dil bilgisinde söylendiği gibi sınırlı sayıda değil insanın ruhsal durumları kadar kip vardır. Türkçede suçlama kipi, alay kipi, azar kipi, gücenme kipi vb. ruh hallerini yansıtan kipler bulunmaktadır. Aslan Demir (2008: 17), “Kipler; emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamların ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş morfolojik kategorilerdir ve fiil çekim paradigmatlarıyla ifade edilir” şeklinde tanımlar. Ayrıca fiildeki kipin, kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabildiğini, kipin şekil ve zaman kavramlarının birleşmesinden meydana geldiğini ifade eder. İbrahim Delice (2012: 5), kipi; “fiil cümlelerinde yüklem olan sözcük veya sözcük öbeklerinin zaman, şekil, sürerlilik, bitmişlik, pişmanlık, gerçekleşmemişlik, planlama, küçümseme ve rivayet etme gibi değişik anlamları belli bir kişi düzlemine yaslayarak aktarmak için oluşturulmuş kalıp yapılarıdır.” biçiminde açıklar. Kocaman (1980-1981: 85) kipin yalnızca eylemlerle ilgili olmadığını, cümle hatta cümle üstü birimlerle de ele alınması gerektiğini ileri sürer. Böylece aslında kipi açıklarken günümüzdeki içeriğiyle kiplik tanımlaması yapmış olur.

Araştırmacıların kip hakkındaki görüşlerinde ortak olan nokta bir anlam alanının biçimbirimler aracılığı ile kodlanıyor olmasıdır. Kip kavramını emir kipinde çekimlenmiş şu örnekler üzerinden somutlaştırmak mümkündür:

Yaradan Rabb’inin adıyla **oku** (Alak suresi/1). (KUVVETLİ EMİR)

(Komutan > asker) Oğlum, al şu talimatı bölüğe **oku**. (EMİR)

Canım, şu tabelayı **oku**, ben göremiyorum. (İSTEK)

(Özel mesajlarının okunmasını sevmeyen biri) Hadi bir **oku** da göreyim! (TEHDİT)

Bir bitmedi gitti şu okul, **oku** babam **oku**... (BIKKINLIK)

- Ben okuyayım mı öğretmenim?

- **Oku**. (MÜSAADE ETME)

Kendini geliştirmek için bol bol **oku**. (NASİHAT)

Sen git en güzel yerde **oku**, bir kayak bile yapmadan gel. (PİŞMANLIK)

- Canım sıkılıyor.

- Aç bir kitap **oku**. (TAVSİYE)

Yukarıdaki her bir sözce emir kipi teklik 2. şahıs çekimindedir. Dil bilgisel açıdan emir işlevinden dolayı bu çekim, emir kipi paradigması olarak adlandırılmaktaysa da sözcelerde baskın anlam alanı olan emir dışında farklı anlam kategorileri² de bulunmaktadır.

Kiplik ise, gerek felsefeciler gerekse dilbilimciler tarafından ele alınan ve tanımlanmakta zorlanılan bir kavramdır. Kerimoğlu (2011: 21); kipliğin semantik bir kavram olması, yalnızca ekler ya da yardımcı fiillerle değil farklı pek çok araçla işaretlenebilmesi, yoruma dayalı geniş bir semantik alanı kapsaması ve diğer dil bilgisi kategorilerine göre daha zayıf bir yapısal sistematığe sahip olması gibi sebeplerden ötürü zorlukla tanımlanabildiğini ifade etmiştir. Hirik'e göre (2013: 140) kiplik; konuşurun söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, belirsizlik, tahmin, zorunluluk, gereklilik, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarını gösteren biçimbilimsel, sözlüksel, sözdizimsel veya sesbirimsel işaretleyicilerdir. Kiplikleri yalnızca tek bir sözce içerisinde değil gerektiğinde tüm metin içerisinde değerlendirmek ve anlamlandırmak gerekmektedir. Kipliğin anlambilimle; kipi ise biçimbirimle ilgili olduğunu düşünen Sema Aslan Demir'e göre (2008: 18) kişi, iletişim esnasında kendi tutum ve yargılarını konuşmasına aktarabilir. Bireyin bilgisini, tutumlarını ve diğer kendine özgü yapısını yansıtmaya dilde "kiplik" kavramıyla ifadesini bulur. Demet Corcu (2005: 33), kipliğin tümcelerinde aktardığı önermenin konuşucu tarafından yorumunu ya da konuşucunun önermeye yönelik tutumunu aktaran bir eylem ulamı olduğunu, sadece eylem değil, tüm tümce öğeleriyle biçimlenmesi nedeniyle diğer eylem ulamlarından daha karmaşık bir yapı sergilediğini belirtir.

Görüldüğü üzere kip ve kiplik tanımlarında ortak noktalar söz konusudur. Bu da her iki kavramın iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Kiplik kavramını şu örnekler üzerinden somutlaştırmak mümkündür:

Canın sağ olsun. (*EMİR KİPİ*)

Her şey yoluna girecek. (*GELECEK ZAMAN BİLDİRME KİPİ*)

Üzülmemelisin. (*GEREKLİLİK KİPİ*)

Keşke bu kadar üzülmesen... (*ŞART KİPİ*)

Üzülmeysin sakın. (*İSTEK KİPİ*)

Bak şimdi güzel bir çay demliyorsun bunları düşünüp de üzülüyorsun. (*ŞİMDİKİ ZAMAN BİLDİRME KİPİ*)

Geçer bunların hepsi... (*GENİŞ ZAMAN BİLDİRME KİPİ*)

Geldi geçti...Unuttun gitti... Tamam mı? (*GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN BİLDİRME KİPİ*)

Bir bakmışsın, kötü günler geçmiş. (*ANLATILAN GEÇMİŞ ZAMAN BİLDİRME KİPİ*)

² Bu anlam kategorileri sonraki bölümlerde "kiplik" olarak adlandırılacaktır.

Sözceler farklı dil bilgisel ulamlarla (kip) çekimlenmiş yüklemlemlerle kurulmuş olsa da her birinde anlamsal açıdan *teselli* ifadesi bulunmaktadır. Bu anlam alanına da *teselli* kipliği adı verilir.

Görüldüğü üzere kip ve kiplik tanımlarında ortak noktalar söz konusudur. Bu da her iki kavramın iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir. Kip ve kipliğin birbiriyle ilişkili ancak farklı kavramlar olduğuna dikkat çeken Palmer (1986) ve Bybee'ye göre (1994) kiplik ve kip arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Kiplik önerme boyutunda yalnızca yüklemi değil tüm tümceyi kapsayan ve bakış açısı yansıtan anlamsal bir ulamdır ve bu nedenle tek bir dil bilgisel yapıya indirgenemez. Kip ise bu anlamsal ulamın dil bilgiselleşmiş biçimidir. Bu ayırım kavramsal zaman (time) ve dil bilgisel zaman (tense) ayırımına benzer. Zaman ve kiplik, kavramsal yapılara; dil bilgisel zaman ve kip dil bilgisel yapılara karşılık gelir. Tıpkı zaman gibi kiplik de kip dışında diğer dilsel araçlarla işaretlenebilir (Aktaran: Erk Emeksiz, 2008: 57). Benzer'e göre (2008: 181-182) *kip*, konuşucu için atanmış bir değerdir. Türkçedeki emir, istek, dilek-şart, gereklilik kipleri için konuşucu atanmış belli dil biçimlerini kullanmak mecburiyetindedir. *Kiplik* kullanımı için ise konuşucu atanmışları değil seçilmiş biçimleri kullanır. Seçim, konuşucuya aittir. Sınır ise kipteki gibi dört kullanım değildir. Misal olarak konuşucu Türkçede zaman eki olarak bilinen eklerden birini seçerek ihtimal, belirsizlik, belirlilik, küçümseme, kesinlik, tahmin, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık, niyet, söz verme anlamlarını dinleyiciye vermek için kullanabilir. Bybee-Fleischman (1995: 2)'a göre *kip*, kiplik fonksiyonuna sahip bir fiilin biçimsel olarak dil bilgiselleşmiş kategorisidir. Kip, çekimsel olarak fiille alakalı paradigmalardan bildirme, tasarlama, istek, emir, şart gibi farklarına işaret eder. *Kiplik* ise emir, dilek, varsayım, yeterlik, niyet, zorunluluk, şüphe, cesaretlendirici gibi semantik farklara işaret eder. Dolayısıyla semantik bir alandır ve dillerdeki çeşitli biçimbilgisel, sözlüksel, sözdizimsel ve tonlamaya dayalı anlatım yollarını kullanır. Aslan Demir (2008: 17-18) de bu görüşe katılarak kiplik biçimbilgisiyle ilgili bir kavram olup kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikleşmiş, morfolojik bir kategori olduğunu vurgular. Anlambilimle ilgili olan *kipliğin* ise kiplerden başka, gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, sözdizimsel söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunduğunu aynı cümle içinde, bu işaretleyicilerden birkaçının birbirini dışlamadan kullanılabileceğini belirtir.

Sonuç olarak kip, bireyin yükleme eklerle kodladığı/yüklediği önerme karşısındaki tutumudur. Yani, kip, konuşurun önermeye dair tavrını ifade eden anlamları karşılar. Ekler ise bu anlamları kodlayabilen birimlerdir. Kip, fiile işaretlenen anlamdır; ekler de bunları işaretleyen biçimlerdir. Kipler, geleneksel dil bilgisinde olduğu gibi emir, gereklilik, istek ve şarttan ibaret değildir. Birçok "kip" vardır. Yükleme, ekler yardımıyla kodlanabilen tüm önerme tutumları (tehdit, çıkarım, varsayım, olasılık, istek, zorunluluk, emir, gereklilik, şart, şaşkınlık vb.) birer kip alanıdır. *Kiplik* ise "kip"i de içine alan daha geniş bir kavramdır. Yalnız yükleme değil, tüm cümleye, hatta sözceye yüklenen önerme tutumlarını kapsar. Eklerin yanında başka dil birimleriyle de işaretlenir (Usta, 2013: 9).

Bu çalışmada Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde "isteme" anlamı taşıyan ifadeler tespit edilerek isteme kipliğinin ve alt kiplik alanlarının sınırları belirlenmeye çalışılmıştır. Günümüz Türkçesindeki istek kipi paradigması Tarihî Kıpçak Türkçesinde henüz oluşmadığından isteklerin ifade edilmesinde farklı kipsel yapılardan yararlanılmıştır. İncelenen eserlerde isteme kipliği taşıyan sözceler; emir, istek, rica, dua-yalvarma, dilek-niyet-tasarlama gibi alt kiplik alanlarda sınıflandırılarak Tarihî Kıpçak Türkçesinde isteme anlam alanı irdelenmeye çalışılmıştır.³

³ Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme (Aslan Demir, 2008) adlı çalışma, Türkiye Türkçesinde "isteme" anlam alanını oluşturan "emir, istek, rica, yalvarma" alt anlam alanlarının "morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel ve söyleme dayalı, dil bilgisel" işaretleyicilerle nasıl ifade edildiğini inceleyen bir çalışma olup hem anlambilimi hem de işlevsel dil bilgisi çalışmaları açısından önem taşır.

1. Tarihi Kıpçak Türkçesinde isteme kipliği

Tarihî Kıpçak Türkçesinde isteme kipliğinin alt kiplik alanları emir, istek, rica, dua-yalvarma, dilek-niyet-tasarlama olarak sınıflandırılmıştır. Bu alanların her biri kendi anlam alanlarıyla birlikte mutlak surette bir “isteme” bildirdiğinden her biri isteme kipliğine bağlı alt kiplik alanı olarak değerlendirilmiştir.

1.1. Emir

Emir, isteme kipliğinin en önemli anlam alanını oluşturmaktadır. Her emir ifadesi, gerçekleştirilmesi kuvvetle talep edilen bir istek durumunu içerir. Aslan Demir (2008: 33), emir kiplik alanını “biri buyurucu, diğeri eyleyici olmak üzere en az iki kişili iletişim ortamında, yapılması istenen bir işin/gerçekleştirilmesi beklenen bir durumun, buyurucudan eyleyiciye belirli bir otorite ile dayatıldığı; ileri derecede yönlendirici olan; buyurucunun, eyleyiciden toplumsal veya durumsal nedenlerle görece üstün olduğu, eyleyiciyi harekete geçirenin kendi arzu ve istekleri gibi iç dinamiklerden değil buyurucudan ya da buyurucunun temsil ettiği kurumdan kaynaklanan dış dinamikler olduğu bir anlam alanı” olarak tanımlar. Tarihî Kıpçak Türkçesinde sözcelere emir anlamı morfolojik emir kipi işaretleyicileri ve –GAy eki ile verilmiştir.

a. Morfolojik emir kipi işaretleyicileriyle emir

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde emir kipliği çoğu zaman emir kipi paradigmasıyla çekimlenmiştir:

1. **Teklik Şahıs:** -(ğ)AyIm, -AyIn
2. **Teklik Şahıs:** -ğIl, -ğUl, -kIl, -ğIn, -kIn, Ø
3. **Teklik Şahıs:** -sUn, -sIn
1. **Çokluk Şahıs:** -AlI, -AlIm, -ğAlIm, -AlIk
2. **Çokluk Şahıs:** -nġ, -nġlAr, -(I)nġlz
3. **Çokluk Şahıs:** -sUnlAr, -sInlAr (Karamanlıoğlu, 1994: 116).

Eserlerde emir kipinin emir işlevi çoğunlukla 2. teklik/çokluk şahıs çekimiyle kullanılmıştır.⁴

İsteme kipliğinin emir alt kipliğinde kullanıldığı sözcelerde buyurucunun *T'ēnġri*, *K'risdos*, *sultan*, *melik*, *hâkim* gibi otoriteyi temsil eden güçler olduğu ve emir verilirken “*ay dāvūdınġ ehli, ġaysılarınġz k'i etirsiz t'orasizlik'ni*” gibi sözlerle hedef kitlenin belirtildiği örnekler tespit edilmiştir. Ayrıca *buyur-⁵*, *tep buyur-*” gibi kiplik fiiller ile kurulmuş aktarma cümleleri ile “*öldür-*, *ur-*, *yarġu et-*, *sal-*, *muşādere kıl-*, *ķāla Allāhu ta'ālā*” gibi emir semantiği içerisinde değerlendirilebilecek sözlüksel emir kipi işaretleyicilerinin de kullanıldığı görülmüştür.

İncelenen eserlerde emir işlevi taşıyan sözcelerde Tanrı'nın buyrukları, dinin kaideleri, kutsal kitaplarda belirtilen emir ve yasaklar bağlamında *ilahî kaynaklı* emirlere; sultanların buyrukları ve kanunlar bağlamında ise *statüsel* emirlere rastlanmaktadır. Bundan dolayı çalışmada ilahî kaynaklı emirler **kuvvetli emir**; statü kaynaklı emirler ise **emir** olarak ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Güler, Emine (2018). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁵ Buyur- ve emret- fiilleri çift geçişli (ditransitive) oldukları için (birine bir şey buyurmak) emir semantiğinin gerektirdiği buyurucu, eyleyici ve buyruk üçgenini buldukları cümle içinde taşımaya elverişlidir (Aslan Demir, 2008: 171).

Kuvvetli emir

Tanrı'nın buyruk ve yasakları ile peygamberlerin yönlendirmeleri *kuvvetli emir* olarak adlandırılmaktadır. Bu işlevde dikkat çeken husus emirlerin Tanrı'dan geliyor olmasının emir kavramını daha güçlü kılmasıdır. Bu emirler yerine getirilmediği takdirde yaptırım, Tanrı tarafından eylemin günah sayılması ve kusuru işleyene ceza verilmesidir.

Hristiyanlık dininin temel kaidelerinden olan “on emir” emir kipinin *kuvvetli emir* işlevine önemli bir örnek teşkil eder:

1. *Têngrini sövğil barça üstünde.* “Tanrı’yı her şeyin üstünde sev.”
2. *Têngriniñ atı bile ant içmegil.* “Tanrı'nın adı ile ant içme.”
3. *Ulu künni avurlağıl.* “Kutsal günü takdis et.”
4. *Atañnu, anañnu hormatlağıl.* “Babana, annene hürmet et.”
5. *Kişini öltürmegil.* “İnsan öldürme.”
6. *Ogur bolmağıl.* “Hırsız olma.”
7. *Hêrsek bolmağıl.* “Şehvet düşkününü olma.”
8. *Yalğan tanıklık bêrmegil.* “Yalancı şahitlik etme.”
9. *Özge kişiniñ nemesin suhlanmağıl.* “Başka kimsenin malına tamah etme.”
10. *Sêvğil seniñ karındaşıñ kibi.* “Kardeşlerini (komşunu) kendin gibi sev” (CC, 66b/1-10).

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesine ait kanun kitabı olan Töre Bitiği'nde de Hz. İsa'dan gelen buyruklar, kanunlara yön vermektedir:

Buyurur K'risdos, ki heç nemä için ant içmä zera barça keräkäs u boş sözlär için adämilär cevap bersärlär yarğu küñünä (TB, 37).

Hristos şöyle buyurur: “Hiçbir şey için yemin etme. Çünkü bütün gereksiz ve boş sözler için insanlar mahkeme günü cevap verecektir.”

Ne türlü Teñgri ayttı, ki yüz körmäñiz yoħsa köñü yarğu etiñiz (TB, 33).

Tanrı ne demiş: “İnsanların yüzüne bakmayın ama adaletli yargılayın.”

Bozkır Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus'ta Hz. İsa'nın ümmetine seslenişi de *kuvvetli emir* örneğidir:

Bu küñ ağırlıklı ol künni neçik ol yulduz köründi küñ toğuşı ol üç hanğa. Ol yulduz neçik bir oğlan bigev edi. Baş üstünde altın haç astrı yarık bar edi. Ol oğlan alay ayttı alarga: Kêliñiz têrçe mênim artumça Cuhut yêrine. Anda tapgaysız yañğı han togurmuş kimni siz izdersiz (CC, 61b/31-62a/12).

Bugün o yıldızın doğuda üç müneccime görüldüğü mübarek günü kutsayalım. O yıldız bir oğlan gibi idi. Başının üstünde çok parlak bir altın haç var idi. O oğlan onlara şöyle dedi: “Hızla benim ardımca Cuhut'a geliniz. Orada sizin aradığınız yeni doğmuş kralı bulacaksınız.”

Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinden Gülistan Tercümesi'nde “*Ķāla Allāhu ta ‘ālā*” ibaresi sözcenin kuvvetli emir içerdiğini göstermektedir:

Ķāla Allāhu ta ‘ālā: ay dāvüdmñ ehlî Ķalūñiz şükrmî dağı azdur menim Ķullarumdan köp şükri Ķalğıçı (GT, 2b-3a).

Allah kelâmı: “Ey Davud'un nesli! Şükrediniz! Benim kullarımdan şükreden azdır.”

Emir

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde statüsel emirler, sultanların vezirlerine ve halkına; şeyhlerin müritlerine verdikleri emirleri ve kanunlarda yazılı emirleri kapsar. Bu emirler yerine getirilmediği takdirde yaptırım; buyruk vericiler tarafından ölüm, hapis cezası, sürgün, dışlanma şeklinde uygulanır. Tespit edilen örneklerde “buyur-, tep buyur-“ gibi kiplik fiiller kullanılmıştır.

Hükümdar> Halk/ maiyet

*Bir seyyāh saçın örüp hācīlar kâfīlesi bilen baġdād şehrine kirip melik hıdmatına kilip ayttı şerīf kişimen hicāzdan kilürmen melik üçün bir kaşīde medh kılıp tururmen melik buyurdı kim **ok(u)sun** ol şerīf kaşīdeni tamām okudu ise melik nedimlerinden biri ayttı (GT, 42a-42b).*

Bir seyyah saçını örüp hacı kafilesiyle Bağdat şehrine girip hükümdarın huzuruna gelerek: “Ben peygamber soyundanım. Hicaz’dan geliyorum. Hükümdar için bir övgü kasidesi hazırladım.” dedi. Hükümdar, okusun diye emretti. O şerif, kasideyi bitirince hükümdarın meclis ve sohbet arkadaşlarından biri dedi ki...

*Bir sulānıñ ‘ömri āhır bolup kâyim-makāmu yok idi vaşiyet kıldı kim tañg bile evvel şehrişikinden kim kilse anı taht öze kiç(i)rip başına tāt koyup memleketni aña **teslim kılınğaz** (GT, 65a).*

Bir sultanın ömrü sona ermişti ve yerine geçecek kimsesi yoktu. “Sabah erkenden şehrin kapısından ilk kim girerse onu tahta geçirip başına taç koyup memleketi ona teslim ediniz.” diye vasiyet etti.

*Bir kün melik andan bir hareket körüp ġazābı kilip **muşādere kılınğ** dip buyurdı (GT, 35a).*

Bir gün hükümdar onun bir davranışını görünce öfkeleni ve “Yakalayın!” diye emretti.

*Bularnıñ ser-vaktına kilip bastılar illerin baġlap sulān hıdmatına kitürdiler sulān buyurdı kim barçasın **öldürünğ** tip (GT, 12b).*

Uygun zamanı gözleyip bunları bastılar, ellerini bağlayıp sultan huzuruna getirdiler. Sultan: “Hepsini öldürün!” diye emretti.

*Bir küreşçi pehlevān üç yüz altmış türlü küreş ilmin bilür irdi... şākirdlerinden bir şāhib-cemāl oġlan... küreş ilmin öğretti. Bir kün sulān hıdmatına kilip yir öpüp ayttı üstādım(ız?)nıñ benim öze terbiyet hakkı bar yoksa kuvvetde ve san‘at da men andan artuğ men bu söz sulānja hoş kılmedi buyurdı kim **küreşünler** (GT, 38b-39a).*

Güreşçi bir pehlivan üç yüz altmış türlü güreş ilmi bilirdi. Şakirtlerinden güzellik sahibi bir oğlan... (ona) güreş ilmini öğretti. (Oğlan) bir gün sultan huzuruna gelip yer öptü. “Üstadımın benim terbiyem üzerinde hakkı var. Aslında kuvvette de sanatta da ben ondan daha iyiyim.” dedi. Bu söz sultanın hoşuna gitmedi. “Güreşsinler!” diye emretti.

Şeyh>Müritler

*Şeyh-i ecell şemsü’d-dīn mañga kerrāt ve merrāt semā ‘nı **terk itkil** dip buyurdı (GT, 61a).*

Yüceler yücesi şeyh bana defalarca “Semayı bırak!” diye emretti.

Kanunlar> halk

Ermeni Kıpçak sahası eserlerinden Töre Bitiği'ndeki kanunlar emir örneği teşkil eder:

Egâr ki sadağa barça nemädân artîh esâ yoğsa yargunu könülük bilâ tiyâsidir etmägä, tiymäs hocaga yüz körmägä, ne misingä yarlıgamaga, ne türlü yazgandır: «Yarlıgama yarlıga törädä» (TB, 33).

Eğer merhamet her şeyden üstünse yargı doğru bir şekilde yapılmalı, hocaya (mal sahibine) ikiyüzlü davranılmamalı (yalakalık yapılmamalı), fakire acınmamalıdır. Ne demişler: “Mahkemede fakire merhamet gösterme.”

Ne bir kez kimsä yalga tutmagay sözlüvüçü adamni yarguda, da yalğanli bilâ yeñgäy könünü. Kimsä orunç bermäsın yarguçıga da siñgariniñ ig[i]likin damâhlik bilâ almasın, zera damâhliktän barça yaman ilgäri kelir (TB, 37).

Hiç kimse hiçbir zaman mahkemede yalancı şahit kiralayamaz ve doğruyu yalanla yenemez. Kimse yargıca rüşvet vermesin ve arkadaşının mülkünü açgözlülükle almasın. Zira tüm kötülükler açgözlülükten gelir.

Egâr yoluğsa k'risdân hanga, ki çerü(v) etkây dinsizlär üstünä, neçik tiyâsidir, haçan ki iti kötürsälär biri biri üstünä, hoymagay hirmağa angınça, ki bilgäy, ne mahana bilâ keliptirlär dinsizlär utrusuna. Andan soñgra kermänniñ çövräsın alıp yebergäy kermängä elçi: «Beriniñiz yaşılığ bilâ»,- añlatkay bir dä, eki dä, üç (TB, 59-60).

Eğer Hristiyan hükümdarı dinsizlere karşı ordu göndermek zorunda kalırsa dinsizlerin ne amaçla geldiklerini öğrenmeden birbirlerine kılıç çekmelerine izin vermeyecek. Ondan sonra kalenin etrafını kuşatıp kaleye elçi gönderecek. “İyilikle (kaleyi) veriniz!” diye bir, iki ve üç kere teklif edecek.

b. –Gay eki ile emir

-Gay eki Eski Türkçe Dönemi'nde gelecek zaman bildirmede kullanıldıysa da zamanla bu işlevinin dışında pek çok kiplik işlev yüklenmiş bir morfemdir. Gelecek zamanın ve emir ifadesinin kesinlik bağlamında ortaklık arz etmelerinden dolayı –Gay eki ile emir işaretleyen sözceler kurulabilmektedir.

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir kanun kitabı olan Töre Bitiği'nde -Gay eki emir işlevinde işlek olarak kullanılmıştır:

*Aniñ için ki Teñgriniñ boyruğudur buyurgan ki kimesä k'risdân dinin bilip aslam **almagay** (TB, 108).*

O yüzden Tanrı'nın emriyle emredilmiştir ki hiç kimse Hristiyan dinini kabul ederek faiz almasın.

*Ne bir kez kimsä yalga **tutmagay** sözlüvüçü adamni yarguda da yalğanli bilâ yeñgäy könünü. Kimsä orunç bermäsın yarguçıga da siñgariniñ ig[i]likin damâhlik bilâ almasın zera damâhliktän barça yaman ilgäri kelir (TB, 37).*

Hiç kimse hiçbir zaman mahkemede yalancı şahit kiralayamaz ve doğruyu yalanla yenemez. Kimse yargıca rüşvet vermesin ve arkadaşının mülkünü açgözlülükle almasın. Zira tüm kötülükler açgözlülükten gelir.

*Egâr ki yoluğsa hanga, ki ulu çerüv bilâ bargay duşmanniñ ulusu üstünä u, buzup da talap, haytkay, da ol talanda altın tapunsalar hanlığ **bolgay** (TB, 62).*

Eğer hükümdar büyük ordusuyla düşmana karşı seferber olursa ve düşmanı bozguna uğratarak, yağmayalarak dönerse ganimet alınan altınlar hükümdara ait olacak.

1.2. İstek

İsteme kipliğinin asli anlam alanıdır. Tarihi Kıpçak Türkçesinde sözcelere istek anlamı morfolojik emir kipi işaretleyicileri, -Gay eki ve sözlüksel gereklilik kipi işaretleyicileri ile verilmiştir.

a. Morfolojik emir işaretleyicileri ile istek

İstek; “Günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; niyet, tasarı ve arzuları, kimi zaman gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri veya hayal edilenleri karşılayan; ikinci ve üçüncü kişiler de yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih ve benzeri ile de yakın duran bir anlam alanıdır” (Aslan Demir, 2008: 16). Emir kipinin *emir-istek* olarak adlandırılmasına sebep olan baskın ikinci işlevi istek kipliğidir. Bu nedenle de emir kipi paradigması ile istek anlamı taşıyan sözceler kurmak mümkün olmuştur.

Tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinde istek kipliğinin bulunduğu sözcelerde “*tile- iste-*” kiplik fiilleri; “*koynuᅅ...olturayım, öğretkil...terk iteyim, burk’...aruv bölhim*” gibi “*emir kipi...emir kipi*” kuruluşunda morfoloji-leksikoloji bağıntılı işaretleyiciler ve “*ni tilersen menden tilegil*” gibi söz dizimi-leksikoloji-morfoloji bağıntılı işaretleyiciler kullanılmıştır.

İstek anlamı taşıyan sözceler çoğunlukla 1.teklil/çokluk şahıslarda çekimlenmiştir:

Ay muᅅanni yaman ünüᅅ iş(i)tip/ Şuhbetiᅅde niçük feraᅅ iteyim
*Ayttm ol iv iyesine bi’llāh/ Kuᅅn kitür **kulaᅅıma katayım** (GT, 60a).*

Ey şarkıcı! Kötü sesini duyup da sohbetinde nasıl ferahlayayım? O ev sahibine “Vallahi pamuk getir, kulaᅅıma tıkayayım.” dedim.

*Mübārek ᅅıdmetiᅅdur ᅅutlu rāyım koynuᅅ ᅅullar şafında **olturayım** (GT, 29a).*

Benim en mühim düşüncem sana hizmettir, bırakın kullarınızın safında yer alayım.

***Alᅅışliim** biᅅni har sahat, har sahat alᅅışı anıᅅ aᅅızında benim da ᅅop yerda da haybat’lı atın*
anın maᅅtarlar edi (AB, 4).

Her an Tanrı’yı öveyim, onun övgüsü her zaman aᅅızımdadır ve her yerde de onun şanlı adını överlerdi.

Ave, bizni ᅅıgarıp turgan/ Ölümniᅅ kabakından,
*Sionda biz kim **turalım**/Öygünᅅ ırın saa **aytalım** (CC, 69a/1-72b/10).*

Selam bizi çıkarıveren/ Ölümün kapısından/ Sion’da biz ki yaşayalım/ Övgü şarkısını sana söyleyelim.

Emir kadar keskin olmayan ama rica kadar da kibar olmayan isteme ifadeleri 2.teklil/çokluk şahısta çekimlenmiştir:

Bir du ‘ası müstecāb faᅅr baᅅdād şehrine kirip ᅅaccāc bin yūsufnu kördi bir kişi oturmuş saᅅ ilin
*biline koᅅup ayttı ay faᅅr-i mübārek maᅅa bir ᅅayrlı? **du ‘ā ᅅulᅅl** (GT, 20a).*

Duası kabul olan bir fakir Bağdat'a girince Haccac bin Yusuf'u bir kişiyle oturmuş hâlde gördü. (Haccac bin Yusuf) sağ elini beline koyarak: "Ey mübarek fakir, bana hayırlı bir dua et." (dedi).

*Meliklerden bir melik aṅga kişi saldı kim işittim köp māl nḡ bar imiş andan maṅga **borç birgil** kim iṅgen ihtiyarım (ihtiyacım?) bolup turur (GT, 91b).*

Hükümdarlardan bir hükümdar ona adam gönderdi: "Duydum ki çok malın varmış, bana borç ver çünkü çok ihtiyacım var."

*Sulṯānka fakırn nḡ sözleri ḡāyet hoş kildi. Ni tilersen menden **tilegil** ayttı senden anı tiler men kim maṅga zahmet birmegeysen ayttı maṅga **nasihat birgil** ayttı (GT, 40b).*

Fakirin sözleri sultanın hoşuna gitti. "Benden ne dilersen dile." dedi. "Senden bana zulmetmemeni istiyorum. Bana nasihat ver." dedi.

*Muṅgar oḡsaş hražarel etār surp Awedaranda törä etmägä aṅgar, ki ḡoltḡa etti K'risdostan, ki **ayt** ḡardaşıma ki üläškäy benim bilä atamn nḡ oçiznamnı (TB, 20).*

Kutsal İncil'de nakledilen buna benzer başka bir olay da (şu): Bir adam Hristos'a gelerek "Ağabeyime söyle, babamızın mirasını aramızda eşit bölün." der.

***Alğışla** canım benim, biyni, da **unutmagın** barça berganın anın (AB, 16).*

Ey Gönlüm! Onun kutsal adını öv! Tanrı'yı öv, onun verdiği hiçbir şeyi unutma!

*Atası ayttı: Ay oğlum mücerred bu ḡayāl-i bāıl söz bilen nāṣihler terbiyetinden yüz kaytarmaḡ daḡı baḡālet yolın tutup 'ālimlerni azḡunlukka nisbet kılmaḡ daḡı ma 'şjm fāzillar şuhbetini terk itip 'ilm fāyidelerinden maḡrūm kalmaḡ ol közsüzge oḡsar kim kara nḡḡu kiçe balçıkka tüşüp. Aytur idi: Ay Müslümanlar çerāḡnı benim yolumda **tutuḡuz!** (GT, 75a-75b).*

Babası: "Ey oğlum! Sadece bu batıl hayal sözüyle, öğüt verenlerin terbiyesinden yüz çevirmek ve batıllık yolunu tutup âlimleri yoldan çıkmışlara denk tutmak, masum fazilet sohbetlerini terk edip ilmin faydalarından mahrum kalmak karanlık gecede balçıga düşen köre (körün durumuna) benzer. Ey Müslümanlar! Işığı benim yoluma tutunuz (yolumu aydınlatınız)!" derdi.

*Bir kimesä kimesäni voytka ündägäy, da voyt bergäy törägä, da ündälgän yan aytkay, ki hadir düḡülmen cuvap bermägä, **berinḡiz** birsi törägä, anı oderžat etmägä bolur törägä körä üçünçi törägä dirin (TB, 174).*

Bir kimse bir başkasını voyta çağırırsa ve voyt davayı mahkemeye verirse suçlanan taraf dese ki: "Cevap vermeye hazır değilim, bir sonraki duruşmaya kadar bir süre veriniz." Kanuna göre üçüncü duruşmaya kadar mühlet alma hakkına sahiptir.

Emir ve isteğin doğrudan eyleyiciye bildirileceği, dolayısıyla 3. şahıslara hitaben böyle sözceler kurulamayacağına dair düşünceler olsa da (Özdemir, 1968: 190), bu çalışmada böyle bir ayrıma gidilmemiştir:

*Bolur, ki yoluḡur yarḡu yarmaga ḡanlarga u ulu biylärgä. Da bizgä bu türlü **bolsun** (TB, 32).*

(Bazen) Hanlara ve büyük beylere yargılama işi verilebilir. Bizim de böyle olsun.

*Yalbarur mēn Mariam katunga, arı Franaska, barça arlarga, mēnim üçün **yalbarsınlar** Bēy Teṅgrige, mēnim yazukımdan yarḡıḡasın (CC, 61a/1-10).*

Yalvarıyorum Meryem Hatun'a, Aziz Franas'a, bütün azizlere... Benim için Rab Tanrı'ya yalvarsınlar. Benim günahlarımı bağışlasın.

*Zarūret hukmi bilen ol yigit hasta ve mecrūh bir kārṽān artına tūşüp kitti aḥşamın kārṽān bir yirge yitti kim oğrılar maḳāmı idi ḥōcalar kōrkup titremege başladılar ol yigit ayttı kōrkmayıñız kim bu ortada birmenmen kim illi kişige cevāb birgeymen bir niçe yigitler dağı mañga **yarı kalsunlar** (GT, 102a).*

Zaruret hükmüyle o yiğit, hasta ve yaralı bir şekilde bir kervanın peşine düşüp gitti. Akşamleyin kervan, hırsızlar makamı olan bir yere vardı. Hocalar korkup titremeye başladılar. Yiğit: “Korkmayın, ortalıkta vermem. Bana bir kısım yiğit yardım etsin, elli kişiye cevap vereceğim.” dedi.

b. -GAy eki ile istek

İstek; -GAy morfeminin emirden sonraki ikinci yaygın işlevidir. Genellikle 1. şahıs çekimi ile kullanılmıştır. Eserlerde “kirek kim... -GAy, tiler men kim ...-GAy” yapılarının istek bildirdiği tespit edilmiştir:

*...Yalbaruñız Tēñgrige mēnim için, Tēñgeri mañga bērsin andı kōñgöl kim mēn tērçe dağı yakşı til **iivrengey mēn**, sizge yakşı Tēñgeri söz **aytkay mēn** nē kimēse boşak için (CC, 61a/11-28).*

Benim için Tanrı'ya yalvarınız. Tanrı bana öyle bir gönül versin ki ben çabucak iyi bir dil öğreneyim. Herkesin affı için size güzel Tanrı sözü söyleyeyim.

*Men kirek **ölgey idim** ıy gül-beden senden burun
Tā közüm sensiz cehānnı **körmegey idi** bu kün (GT, 125a).*

Ey gül bedenli, keşke senden önce ölseydim de bugün gözüm sensiz cihanı görmeseydi.

*Ay yārānlar bu hareket kim vākı' boldı benim ihtiyārım bilen degül idi kirek kim bu yazuḳnı **yazmağaylar**... siz dağı öz keremiñizden 'ayb aytmayın **ma'zır tutkaysız** (GT, 67b).*

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu günahı ortaya sermemeleri gerek...Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

*Melik 'ādil ḥaş kul(l)arı bilen avğa çıkıp kış künleri 'imāretten yırak tūşüp mağrīb- ka yakın idi kim bir ikinci iwin kördiler melik ayttı barıp anda tūşelim kim sizge savuḳ **zahmet birmegey** (GT, 90b-91a).*

Adaletli hükümdar ve has adamları kış günü ava çıkıp yerleşim yerlerine çok uzakta bir yere geldiler. Çiftçinin evini gördüler. Hükümdar: “Gidip oraya sığınalım da soğuk size zarar vermesin.” dedi.

*Sulḫānka faḳırnıñ sözleri gāyet hoş kildi ni tilersen menden tilegil ayttı senden anı tiler men kim mañga **zahmet birmegeysen** ayttı mañga naşihat birgil (GT, 40b).*

Fakirin sözleri sultanın hoşuna gitti. “Benden ne dilersen dile.” dedi. “Senden bana zulmetmemeni istiyorum. Bana nasihat ver.” dedi.

*Kaçan tileseñ kim süñgü 'ilmın **ögrengeseyen** kerek kim aḳıñgı yaḥşısın (MG, 25b).*

Ne zaman süngü ilmini öğrenmek istersen atın iyisini al.

*Muṅgar oḥşaḥ hraḫarel etār surp Awedaranda törä etmägä aṅgar, ki ḥoltḥa etti K'risdostan, ki ayt ḥardaşıma, ki **ülüşkäy** benim bilä atamnîṅ oçiznamnî (TB, 20).*

Buna benzer kutsal İncil'de nakledilen başka bir olay da (şu): Bir adam Hristos'a gelerek "Ağabeyime söyle, babamızın mirasını aramızda eşit bölsün." der.

c. Sözlüksel gereklilik kipi işaretleyicileri ile istek

Gereklilik kiplik alanı ile isteme kiplik alanı birbirine yakınlık arz eder. Sema Aslan Demir (2009: 217-230), "*-mAlI'nın Emir ve İstek Bildirme İşlevleri*" adlı makalesinde *-mAlI'nın istek bildirdiği ifadelerde konuşuru dışardan tetikleyen zorlayıcı dinamiklerin, kanunların, kuralların, sorumlulukların bulunmadığını aksine kişinin hayallerinin, arzularının bulunduğunu ifade eder. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde gereklilik kipi istek işlevinde kullanıldığı sözceler şunlardır:*

*Ay yārānlar bu ḥareket kim vāki' boldı benim iḥtiyārım bilen degül idi **kirek** kim bu yazuḫnı yazmaḡaylar... siz daḡı öz keremiṅizden 'ayb aytmayın ma 'zür tutḫaysız (GT, 67b).*

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu günahı ortaya sermelerinde gerek yoktu/ sermesinler...Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

*Men **kirek** ölgey idim ay gül-beden senden burun
Tā közüm sensiz cihānnı körmegey idi bu kün (GT, 125a).*

Ben senden önce ölmeliydim ey gül bedenli sevgilim! Keşke gözlerim sensiz bu dünyayı görmeseydi.

*Zera **tiyäsidir** maṅga, ki körgüzgäymen saṅga köptan az, ki nedir ḥuvatî Törä bitikiniṅ, ḥaysinü ki ḥolumuzga alipbiz (TB, 27).*

Zira elimizde bulunan Töre Bitiği'nin gücünü sana kısaca göstermem lazım/göstereyim.

d. Morfolojik istek kipi işaretleyicileriyle istek

Tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren de olsa –A morfemi kullanılarak istek ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır:

*Oturḡanın körüp aḡyār birle yārmmnıṅ
Özüm bu ḡayret otma tiledi kim **yana**
Külüben ayttı kim min cem' şem'i men sa'di
Maṅga ni ḫayḡu özün küydürse pervāne (GT, 116a).*

Özüm, yarımın yabancı ile oturduğunu görüp gayret ateşine yansın istedi. Gülererek: "Ben Sadi'nin mumunun ışığıyım. Pervane kendisini yaksa bana dert değil." dedi.

1.3. Rica

Rica, istemenin nezaket olgusu içerisinde sunulduğu anlam alanıdır. Ricalarda nezaket olgusu diğer isteme birimlerine göre daha belirgindir. Her ricada bir isteğin yer almasından dolayı bu iki ifade alanı iç içe geçmiş durumdadır. Rica anlamı taşıyan sözcelerde emir ifadesi bulunmaz. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde rica; morfolojik emir kipi işaretleyicileri ve şart eki –sA ile işaretlenmiştir.

a. Morfolojik emir kipi işaretleyicileri ile rica

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bir işin yapılmasını nezaket çerçevesinde istemek için genellikle statü açısından yüksek konumda olan kimselerin talepleri, “*ol ‘azizniñ mübârek nefesin kabul itip, ay yārānlar ‘ayb aytmayın ma‘zūr tutkaysız*” gibi sözlerle desteklendiğinden *rica* olarak değerlendirilmiştir.

Şeyh sa‘dî gülistānın türki terceme kılsañg bir şāhib-devlet ir aña mısra‘ yādğarıñg cehānda kılsun dip ol ‘azizniñ mübârek nefesin kabul itip aytım inşā‘allāhu ta‘ālā ammā kuvvetim za‘f turur anıñ kavı ma‘nilerine (GT, 5b-6a).

“Şeyh Sadi Gülistan’ını bir devlet sahibi adına Türkçeye tercüme et/etsen de yadigâr mısraların cihanda kalsın/kalsa.” diyen o azizin mübarek ricasını kabul ettim . Ancak “(o eserin) çetin manaları için benim kuvvetim azdır (çevirmekte zorlanırım).” dedim.

Ay yārānlar bu hareket kim vākı‘ boldı benim ihtiyārım bilen degül idi kirek kim bu yazuqnı yazmağaylar dağı andan mañga rāhat tıgdi siz dağı öz keremiñizden ‘ayb aytmayın ma‘zūr tutkaysız (GT, 67b).

Ey dostlar! Bu hareket benim isteğimle olmadı. Bu suçu/günahı ortaya sermemeleri gerek. Ondandır rahata erdim. Siz de kendi kereminizle ayıp demeyin, mazur görün.

b. Şart eki –sa ile rica

Rica anlamı taşıyan sözcelerde –sa eki, dilek işlevinden dolayı müstakil cümle kurabilir.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bir işin yapılmasını nezaket çerçevesinde istemek için genellikle statü açısından yüksek konumda olan kimselerin talepleri “*kabul kılsañg, terceme kılsañg, Türk tilinge çevürseñg, asāyış kılsañg*” gibi sözlerle desteklendiğinden *rica* olarak değerlendirilmiştir.

Ay edib-i garib sañga bir muvāfık naşihatım bar kabul kılsañg hayr bolğay... buy(u)ruñg ayttı şeyh sa‘dî gülistānın Türki terceme kılsañg bir şāhib-devlet ir atna (GT, 5b).

Ay garip edip, sana uygun bir nasihatim var. Kabul kılsan hayrolacak... Buyurun, dedi Şeyh Sadi. Gülistan’ı bir devlet sahibi er adına Türkçeye tercüme etsen...

Taqa işaret muntig kıldı kim bizim katımızda bir ‘arabî silāhname bar turur anı Türk tilinge çevürseñg kim bu gāzi Türkler andın intifa‘ alsalar tidi (MG, 4b-5a).

Bunu bu şekilde gösterdi. Bizim yanımızda Arapça bir silahname (savaş kitabı) vardır. Onu Türkçeye çevirsen de gazi Türkler ondan faydalansalar, dedi.

Ni bolğay bir niçe kün bu menzilde asāyış kılsañg (GT, 123b).

Ne olur birkaç gün bu menzilde güvenliği sağlasanız...

1.4. Dua-yalvarma-yakarma

İnanma ihtiyacı, ilk çağlardan beri insanların hayatta kalma mücadelesinde kendisinden kudretli bir varlığı hayal ederek onun tarafından korunup kollanacağı düşüncesiyle psikolojik dayanıklılıklarını arttıran bir mefhum olmuştur. Dualar; yaratıcıdan gelmesi umulan bir yardım talebini, beklentiye, dileği ihtiva eden ve bunların Tanrı’dan yalvarıp yakararak istendiği sözler olduğundan *dua*, *yalvarma* ve

yakarma kavramları birlikte değerlendirilmiştir. Ancak *dualar* sadece Tanrı'ya hitaben edilirken *yalvarma yakarmaların* Tanrı'ya ve statüsel açıdan yüksekte bulunan diğer kimselere yönelik yapılması da mümkündür.

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde *dua-yalvarma-yakarma* işlevlerinin tespit edildiği sözcelerde eyleyici olarak “*Tēngri ve sultan*” yer almış; “*Yā ilāhi, ilāhi, tın atam, bēyim Tēngeri, yā kerīm yā raḥīm, biy, adam sovuçi t'eṅgri, Kristus, Hāk ta 'ālā*” gibi hitap ifadeleri ile eyleyiciye seslenilmiştir. Ayrıca bu sözcelerde “*yazuk, boşat-, yalbar-, amen, yarlığa-, medet bol-, belāğa salma-, bağışla-, yazuḫn āzād kıl-, ḫuthar-, iṣit-, yol korguz-, boluş-, algışla-, baht bér-, keçir-*” gibi kiplik işaretleyiciler ve emir kipi paradigması ile –Gay eki kullanılmıştır.

a. Morfolojik emir kipi işaretleyicileri ile *dua-yalvarma-yakarma*

Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde Tanrı'ya yönelik olan *dua, yalvarma ve yakarmalar* şu şekildedir:

*Oş ol rahimiṅge köre/ Yamanımıznı kéçirgil,
Muradımızga tēyire/ Yüziṅ körgüzüp toydırgıl* (CC, 71b/11-73a/5).

Şu rahmetine göre/ Günahımızı bağışla/ Muradımıza erdirip/ Yüzünü gösterip doyor.

*Arırlarınṅ küsençi/ Barçaga medet bolgul,
Tuşman yekni sēn sürgül/ Sēn bizni yarılğagıl.
Amen* (CC, 73b/1-2).

Azizlerin umudu/ Herkese medet eyle/ Düşman şeytanı sen sür/ Sen bizi bağışla/ Amin.

*İlāhi bu ḫarı miskīn ḫuluṅṅnı/ Bağışla körgüzüp toğrı yoluṅṅnı
...
Bu kün ol miṅ bir atıṅ ḫurmeti-çün/ Habibi muştafānıṅ izzeti-çün
Anı luḫiṅ bilen dilşād kılğıl/ Bağışlap yazuḫn āzād kılğıl* (GT, 81a).

Ey Allah'ım, doğru yolunu göstererek bu yaşlı ve tembel kulunu bağışla... Bugün bin bir adının hürmeti için, sevgili Mustafa'nın izzeti için onu lütfunla sevindir, bağışlayıp azad et.

*Yā ilāhi sen murādın bir aṅga/ Kim bu miskīnni du 'ā birle aṅga⁶
ḫayr öze tut bu kitābet kātibin/ Raḫmetiṅ birlen ḡanı kıl ṣāhibin
Enbiyānıṅ izz-i evrādi üçün/ Evliyānıṅ her seḫer yādi üçün
Kıl nazar seyfi-i sarāyi yarlığa/ 'Afu itip yazuḫlarını yarlığa* (GT, 178b).

Ey Allah'ım! Sen ona muradını ver. Bu zavallıyı *dua* ile ansın. Bu kitabın katibini hayır üstünde tut. Sahibini rahmetinle zenginleştir. Peygamberlerin zikirlerinin izzeti için, evliyaların her seher yâdi için, yoksul Seyfi Sarayı'ye nazar kıl, (onu) bağışla. Affet günahlarını, (onu) bağışla.

Yā kerīm yā raḥīm bu ḫuluṅṅnı bağışlağıl (GT, 50a).

Ey kerem sahibi! Ey Rahim!.. Bu kulunu bağışla...

*Markarē Tawit' ...dağı da aytir prorok: «Biy Tēngri bizim yarḡuçumuz». Yānā aytir: «Kel, Tēngri,
da et seniṅ yarḡuṅṅnu»* (TB, 28).

Davud Peygamber yine söyler: “Tanrı bizim hâkimimizdir.” Yine der: “Gel Tanrı ve kendi yargını yap.”

⁶ Tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren de olsa –A morfemi kullanılarak istek ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır. Bk. –Gay Ekinin İşlevleri.

Canum benim neçik' yer susaptır saṅga, t'ezindan işit maṅga, biy, zera eksildi mendan canum benim. Haytarmagin mendan yuzuṅnu seniṅ, oḥsasarmen alarga, k'i enarlar çoğurga. İştirtigin maṅga ertarak'yarlıgamaḥıṅni seniṅ, zera men saṅga, biy, umsandım. Korguz maṅga yol, ḥaysina barmaga, zera saṅga, biy, kopturdum canımı benim. Huthar meni duşmanlarımdan benim, biy, zera seni işanç k'endima ettim (AB, 23-25).

Ey Tanrı'm! Canım sana toprak gibi susamış, beni çabuk duy çünkü canım tükendi. Yüzünü benden çevirme (yoksa) ölü çukuruna inenlere (ölülere) benzeyeceğim. Ey Tanrı'm! Merhametini bana erkenden duyur çünkü ben senden ümit ediyorum. Ey Tanrı'm! Bana gideceğim yolu göster çünkü ruhumu sana verdim. Ey Tanrı'm! Beni düşmanlarımdan kurtar çünkü seni kendime ümit olarak seçtim.

Adam sovuçi t'eṅgri, ḥalmaga saḥtlḥ bila da zadasız tutuş bila erk'ina k'ora anıṅ bu dünyada da arzani bölup meṅglik', da kokedagi çatırğa, ḥaysi k'i at'adı sovuç'lularınay k'endiniṅ k'onu t'eṅgri ys k's biyimiz, barçamı tutuçi tırgız da yarlıgā (AB, 29-30).

Ey İnsan Seven Tanrı! Bütün sadık kullarının duaları ve itiraflarıyla bu dünyada senin isteğine uygun şekilde sağlıklı kalmak için bizi bağışla ve gerçek Tanrı olan Mesih'in sevenlerine tanıdığı gökteki yüceliğine ebediyen uygun kılıp hayata döndür ve merhamet et.

Dua, Tanrı'dan istenen iyi dilekler iken beddua ise bir kimsenin kötülüğünü istemek üzere söylenen kötü dileklerdir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde beddua işlevi yaygın olmasa da birkaç örnek tespit edilmiştir:

Bir du 'ası müstecāb fakır bağdād şehrine kirip ḥaccāc bin yūsufı kördi bir kişi oturmuş sağ ilin biline koyup ayttı ay fakır-i mübārek maṅga bir ḥayrlı? du 'ā kılğıl fakır ayttı ilāhı munuṅ cānın alğıl ḥaccāc ayttı ay fakır bu ni du 'ā durur kim maṅga kıldıṅ fakır ayttı bu du 'ā-yı ḥayr durur saṅga dağı cümle Müslümānlarğa (GT, 20a).

Duası kabul olan bir fakir Bağdat'a girince Haccac bin Yusuf'u bir kişiyle oturmuş hâlde gördü. (Haccac), sağ elini beline koyarak: "Ey mübarek fakir, bana hayırlı bir dua et." dedi. Fakir: "Ey Allah'ım, bunun canını al!" dedi. Haccac: "Ey fakir, bana ettiğin bu dua nasıl bir duadır?" Fakir: "Bu senin için de Müslümanlar için de hayırlı bir duadır." dedi.

Da K'risdos 2-inçi kelgäninā oṅ yanındaği alani artarlarga aytsar: «Keliṅiz, Atamdan alğışlanganlar»...da soṅ yanındaği alani yazıḥlılarga aytsar: «Ketıṅiz Mendān, ḥarğışlılār, meṅi otka» (TB, 31).

Hristos ikinci gelişinde sağ tarafta duran inananlara seslenir: "Gelin, babam tarafından kutsananlar!" Ardından sol tarafta bulunan günahkârlara da: "Gidin, benden uzak durun lanetliler! Ebedî ateşte yanın!" dedi.

Emir kipinin 2. teklik şahıs çekiminde hükümdarlar ve beyler gibi diğer otorite sahiplerine yönelik yalvarma ve yakarmaların ifadesinde şu örnekler tespit edilmiştir:

Vezir ayttı ay melik ataṅ cānı üçün başıṅ şadaqası munuṅ yazukın bağışlağıl hattā meni dağı belāğā salmasun yazuk menden dur(ur) ḥukemā kavli bilen 'amel kılmadım (GT, 34b-35a).

Vezir: "Ey hükümdar, beni de belaya uğratmasın diye atanın canı, başının sadakası için bunun günahını bağışla. Hâkimlerin sözüne uymadığım için suç bendedir." dedi.

Eğār kimesä ḥul yalga tutsa da aytkay ḥul biyini yeber meni kerākimā kendimniṅ barıyım, da biyi klāmägüy anı yebermä ol yolğa, a ḥulu biyiniṅ sözünä nemä bermägüy da bargay kendi işinā da anda aṅgar yoluḥkay ölüm anıṅkibik işkū biyi egri tigül (TB, 141).

Eğer bir kimse köle kiralarsa ve köle, sahibine: “Bırak beni, kendi ihtiyaçlarım doğrultusunda gideyim (ihtiyaçlarımı kendim karşılayayım)” derse ve beyi onu göndermek istemezse, kölesi de beyinin sözünü ciddiye almayıp kendi yoluna giderse ve yolda ölümle karşılaşrsa bu durumda beyi suçlu değildir.

Dua, daha çok Tanrı’dan kendisi yahut yakınları için istenen dilekleri ihtiva eder. Başkaları için edilen dualar temenni anlamı da taşır:

*Bu kazıyye ‘āleme ma’lūmdur/Kim hem iše müstaḥik maḥrūmdur
İy beni ādem saṅa irkli ilāh/ Yā fazilet **birsün** yā ‘izz ü cāh (GT, 176a).*

Bu kadı’nın daima hakkından mahrum edildiği herkes tarafından bilinmektedir. Ey ademoğlu, sana kudretli ilah ya fazilet versin ya izzet ve itibar.

*Hak ta ‘ālā devletin **ḳılsun ziyād**
Dünyidin **alsun** tana ‘um birle **dād** (GT, 7a).*

Hak Teâlâ onun zenginliğini arttırsın, dünyadan bolluk içinde nasibini alsın.

b. -GAy eki ile dua-yalvarma-yakarma

-GAy, kiplik morfemidir. Kimi cümlelerde dua, yalvarma, yakarma bildirmede kullanılmıştır:

*...daḡi da kim ki sarnasa bu bitikni «Uçmaḡ» aytkay yazdırganga da yazganga da kendiniḡ
keçmişläri uçmaḡlı **bolgay**, amen (TB, 198).*

...ve kim bu kitabı okursa yazdıranlara ve yazanlara “Cennet” (Ruhu şad olsun) desin ve onun kendi ataları cennetlik olsun, amin.

*Ḳaytīp yazdırdı bu bitikni ḡaysi ki aḡlanir Statut pan Krikor ḡaysi ki oḡludir pan Sarkis
Tamḡaçiniḡ meḡärmäḡinā kensi boyunuḡ da jıḡadaḡ ḡaysi ki Teḡri bersä kensi potomoklarına
ḡaysi ki Biy K’risdos **bergäy** kensi şaḡavatın üsnä da **saḡlagay** kensin barça türlü yamandan da
can duşmaniniḡ sīnamaḡından. Ammen (TB, 198-199).*

Bu kitabı, bu yazılı kanunu, Pan Sarkis Tamgaçı’nın oğlu Pan Krikor onun (babasının) anısı için yazdırdı. Tanrı onun soyunu bağışlasın ve Rab Hristos onun üzerine kendi merhametini versin ve onu tüm kötülüklerden ve ruh düşmanının sınamasından korusun. Amin.

*İşitovlu etk’in maḡa şovunçluk’nuy da farahlık’ni, k’i **şovungaylar** şovak’larım benim hasrat’
bölḡan (AB, 146).*

Bana sevinçliğini ve ferahlığını duyur da hasret olan kemiklerim sevensin.

c. Morfolojik istek kipi işaretleyicileri ile dua-yalvarma yakarma

Tarihî Kıpçak Türkçesi döneminde henüz istek kipi oluşmamış olsa da nadiren–A morfemi kullanılarak dua ifadesi taşıyan örnekler bulunmaktadır:

*Ave Tēḡriniḡ kaznası/ Mannasın kimge asratı,
Ötmekley kökden **yavdıra**/ Klisiasını **toydüra** (CC, 69a/1-72b/10).*

Selam Tanrı’nın hazinesi/ Kudret helvasını kime emanet etti/ Ekmek gibi gökten yağdıra/ Kilisesini doyura.

1.5. Dilek-niyet-tasarlama

Tarihî Kıpçak Türkçesinde geleceğe yönelik bir plan, tasarı ve niyet bildirme işleviyle kurulan sözceler daha çok 1.şahıs ekleriyle çekimlenmiştir. Eserlerde dilek, niyet, tasarlama ibareleri emir kipi paradigması, şart eki –sA ve –GAy eki ile kurulmuştur.

a. Emir kipi ekleriyle dilek-niyet-tasarlama

Emir kipi işaretleyicileri dönem eserlerinde bazı sözcelere dilek, niyet ve tasarlama anlamı katmaktadır:

Dağı çinden çini çanaklar alıp rümge kitürgeymen dağı rümnuṅ harır kumaşların alıp hindge ilteyim dağı hindden pülād alıp halebke kileyim halebden piyāle alıp yemenge yemenden burd-i yemeni alıp öz velāyetime kilip terk-i ticāret kılıp bir dekenge (?) kiçip oturmaḳ tilermen (GT, 92b).

Çin’den çini çanaklar alıp Anadolu’ya getireceğim. Anadolu’nun ipek kumaşlarını alıp Hint’e götüreyim. Hint’ten çelik alıp Halep’e geleyim. Halep’ten bardak alıp Yemen’e, Yemen’den çizgili Yemen kumaşı alıp kendi memleketime gelip ticareti bırakıp bir dükkana geçip oturmak isterim.

Bir zāhidni sulḫān izdedi ol zāhid ayttı dārū içip zā ‘jf bolup barayım hattā sulḫānnuṅ i’tikādi maṅḡa artuḳraḳ bolḡay (GT, 58b).

Sultan bir zahiti çağırdı, o zahit: “Hasta ve zayıf görünüşle gideyim de sultanın bana inancı artsın.” dedi.

Ol oḡlan yārānlarına aytur idi taṅḡ bilen men dağı barıp ol ağaçḳa ḥācet tilegeyim kim atam terkrek ölgey atası sevinür oḡlum ‘ākil ve ziyrek dip oḡlı dem-be-dem ta ‘neler urur kim atam ḳarıp munupturur (GT, 135a).

O oḡlan dostlarına: “Ben tan ile varıp o ağaçtan babam çabucak ölsün diye dilek dileyeyim.” derdi. Babası oḡlum akıllı ve uyanık diye sevinir. Oḡlu sürekli atam yaşlanıp bunamıştır diye kötü söyler.

Bes kılıçnuṅ fazileti öküş turur ammā biz bu kitābda saṅḡa ba’zı sını zıkr ḳalduḳ taḳa ‘arab tilindin Türk tiline kiltürmedük anuṅ için kim ol uluḡlarınıṅ lafzların taḡyır ḳalmayalım tidük belkim bularunuṅ bu lafzları birle bizim bu kitābımız müşerref bolsun tidük ve’s-selām (MG, 85a).

Bundan dolayı kılıcın faziletleri çoktur ama biz bu kitapta sana bazılarından bahsettik. Arap dilinden Türk diline çevirmedik. Onun için büyüklerin sözlerini değiştirmeyelim, dedik. Belki bunların sözleriyle bizim kitabımız şereflensin, dedik vesselam.

Sovunçluk’um benim ḥuḥar meni alardan k’i ḥapsadılar meni. Aḡıllı etiyim seni da esli yolda ḥayda k’i barsarsen, da toḡtatiyim usduna senin oṅumnu benim (AB, 43).

Ey sevincim, beni kuşatanlardan kurtar. Seni gideceğin akıllı yolda eğiteyim ve selametimi üzerine yönelteyim.

b. Şart eki –sA ile dilek- niyet-tasarlama

Türkçenin tarihî dönemlerinde dilek bildiren –sAk ve şart bildiren –sAr eklerinin –sA biçiminde tekleşerek her iki işlevi de aynı biçimibirimle yerine getirmesinden veya ekin kökeninin *düşünmek*, *istemek*, *tasarlamak* anlamındaki *sa- fiiline dayandırılmasından dolayı günümüzde *dilek-şart* kipi şeklinde bir adlandırma oluşmuştur. Şart ekinin sözcelere dilek, niyet, tasarlama anlamları kattığı örnekler şöyledir:

*Nêçik kişi yolsuz bara bilmes kayda tiler, alay Têñgîriniñ sövmekinden başka ne kim yol bar köktegi hanlıkta baralmabiz Têñgeri katında. Kim biz ol yol bile **barsak** (CC, 62a/13-29).*

Nasıl kişi dilediği yere yolsuz gidemezse cennet krallığında Tanrı katına Tanrı sevgisi olmadan hiçbir yol ile varamayız. Biz o yol ile varalım (varmak istiyoruz).

*Ol bigniñ hüsni-zannı fâsîd dağı bularnıñ bázarı kâsîd boldı tiledim kim bir tarıka bilen bu yârânlarınıñ kifâyetin **halâş kılсам** turup ol bigniñ hıdmatına kildim (GT, 28b-29a).*

O beyin (onlar hakkındaki) iyi düşünceleri bozuldu, onların da gelirleri azaldı. İstedim ki bir yol ile bu dostlarımın gelirlerini kurtarsam, diye o beyin huzuruna gittim.

*Karşumda kâlip turğan **bilsem** ‘acebâ nemdür Kim şöbeti cevrenden ‘aynum tün ü kün nemdür (GT, 120a).*

Gelip karşımda duran acaba benim neyimdir bilsem... Onun sohbetinin cevrenden gece gündüz gözlerim nemlidir.

*Yârânlarından biri aña ayttı ol bustânğa kim barıpturur idiñ andan bizge ne tuhfе kerâmet ketürdüñ ol er ayttı hârumda bar idi kim kaçan gül ağaçlarına **yitsem** bir etek gül yârânlarğa hediyye ketürgeymen (GT, 7b).*

Dostlarından biri ona (şöyle) söyledi: “O bahçeye gidip duruyordun, oradan bize ne hediye ne keramet getirdin?” O yiğit (şöyle) cevap verdi: “Gül ağaçlarına gitsem (de) dostlarım için hediye bir etek dolusu gül getirsem (diye) (hep) aklımdaydı.”

*Tiledim bir zamân **körsem** cehânı Dirîğa boldı közüim bebeği ces (GT, 132b).*

Bir zamanlar dünyayı görmeyi istedim. Yazık! Gözümün bebeği donuklaştı.

***Bolmasa** hâliñ biziñ tig ay ‘azîz Ol bilür kim zañmı köp yip turur (GT, 126b).*

Ey aziz (kişi)! Halin bizim gibi olmasın, zahmetini o bilir eziyetini o çeker.

*Melik tiledi kim leylî cemâline **muğala’a kılса** ni şüretde imiş kim munça fitnelerge sebep bolup turur (GT, 126a).*

Hükümdar, Leyla'nın bu kadar fitneye sebep olmuş olan güzel yüzünün ne şekilde olduğunu görmek istedi.

c.-GAy eki ile dilek- niyet-tasarlama

Bir kiplik morfemi olan –GAy eki Tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinde bazı sözcelere dilek, tasarlama, niyet anlamı katmaktadır:

*Hârumda bar idi kim kaçan gül ağaçlarına yitsem bir etek gül yârânlarğa hediyye **ketürgeymen** (GT, 7b).*

Gül ağaçlarına gittiğimde dostlara bir etek gül hediye getireyim diye hatırımdaydı.

*İy sa’dî bir safarım dağı bar ol safardan kilsem ‘ömrümniñ baқыyesin bir yirde oturup **kiçürgeymen** (GT, 92b).*

Ey Sadi, bir seferim var. O seferden dönersem ömrümün kalanını bir yerde oturarak geçireceğim.

Dağı ç̄inden ç̄m̄i ç̄anaklar alıp r̄ümge kitürgeymen dağı r̄ümm̄iḡ har̄ir kumaşların alıp hindge ilteyim dağı hindden p̄üād alıp halebke kileyim halebden piyāle alıp yemenge yemenden burd-i yemeni alıp öz velāyetime kilip terk-i ticāret ƒalıp bir dekenge (?) kiçip oturmaƒ tilermen (GT, 92b).

Çin’den çini çanaklar alıp Anadolu’ya getireceğim. Anadolu’nun ipek kumaşlarını alıp Hint’e götüreyim. Hint’ten çelik alıp Halep’e geleyim. Halep’ten bardak alıp Yemen’e, Yemen’den çizgili Yemen kumaşı alıp kendi memleketime gelip ticareti bırakıp bir dükkana geçip oturmak isterim.

Sonuç

Dilbilim alanında 19.yy.dan itibaren hız kazanan gelişmeler sayesinde biçimsellikten ziyade işlevselliği ön plana çıkaran yeni kuramlar ortaya çıkmış ve bu durum da işlev odaklı çalışmaların gerekliliğine dikkat çekmiştir. Biçimselliğe ağırlık veren geleneksel dil bilgisi yaklaşımlarında kip ve kiplik kavramları gerek adlandırılmaları gerekse işaretledikleri işlevler bakımından tek boyutlu olarak değerlendirilmiştir. Oysa dilde anlam, biçime indirgenemeyecek kadar geniş kapsamlı olduğundan duygu durumlarını ifade etmede yalnızca gramatikal bir ulam olan kiplere bağlı kalmak mümkün değildir. Bireylerin duygu durumlarının her biri kiplik olarak adlandırılır ve iletişim sürecinde kimi zaman kip ekleri, kimi zaman kiplik işaretleyicileri, kimi zaman ise parçalarüstü ses birimleri kullanılarak ifade edilir. Yükleme, ekler yardımıyla kodlanabilen tüm önerme tutumları (tehdit, çıkarım, varsayım, olasılık, istek, zorunluluk, emir, gereklilik, şart, şaşkınlık vb.) birer kip alanıdır. Kiplik ise kipi de içine alan daha geniş bir kavramdır. Yalnız yükleme değil, tüm cümleye, hatta sözceye yüklenen önerme tutumlarını kapsar. Bu çalışmanın esasını oluşturan ise sınırsız sayıdaki kiplik alanlardan yalnızca biri olan *isteme kipliği*dir. Çalışmada Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde isteme kipliği bildiren sözceler tespit edilerek alt kiplik değerleri ve bunları ifade etmede yararlanılan yapı unsurları ele alınmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde istek kipi eki –e/-a’nın, Kıpçak Türkçesi döneminde henüz oluşmamış olması da isteme kipliği ifade etmede farklı yapılardan ve kip biçimbirimlerinden faydalanılmasını zorunlu kılmıştır. Tarihî Kıpçak Türkçesi; Bozkır Kıpçak sahası, Memlûk-Kıpçak sahası ve Ermeni Harfli Kıpçak sahası olarak ele alınarak bu sahalara ait o dönemin dil özelliklerini iyi yansıtaacağı düşünülen eserler seçilmiştir: *Codex Cumanicus*; *Gülistan Tercümesi*, *Münyetü’l Ğuzât*; *Töre Bitigi* ve *Alğış Bitigi*.⁷ Bu eserlerde **isteme** anlam alanına giren sözceler üzerinde inceleme yapılmış, alt kiplikler belirlenmiştir. Örnekler ele alınırken kip işaretleyicilerinin içinde bulunduğu *bağlam* esas alınmış bu nedenle örnekler cümlelere indirgenmemiş, *sözce* olarak değerlendirilmiştir. Tarihî Kıpçak Türkçesi eserleri isteme anlam alanına ait sözceler bakımından taranarak isteme kipliği ve alt kiplik alanlarının sınırları belirlenmiştir. İsteme kipliğinin alt kiplikleri *emir*, *istek*, *rica*, *dua-yalvarma-yakarma*, *dilek-niyet-tasarlama* olarak tasnif edilmiştir. Emir, buyurucudan eyleyiciye yönelen ve katı bir zorlama içeren isteklerdir. İstek, isteme kipliğinin merkezini oluşturan anlam alanıdır ve emir kadar kesin bir üslup içermeyen talepleri ifade eder. Rica, istemenin nezaket olgusu içinde sunulduğu anlam alanıdır. Dua ve yakarma Tanrı’ya sunulan isteklerdir. Yalvarma Tanrı’dan yahut statüsel olarak üst kademedeki bulunan kimselerden kişinin kendini acındırarak talep ettiği durumları kapsar. Geleceğe ilişkin yapılan tüm tasarımlar, niyetler ve dilekler de isteme bildirdiğinden isteme kipliğinin alt kipliği olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu her bir anlam alanı isteme kipliğinin alt kümeleri olarak düşünülebilir.

Dönem eserlerinde *emir* anlamı, emir kipi paradigması ve –Gay eki ile verilmekte ve emirler niteliğine göre ilahi kaynaklı ve statü kaynaklı emirlere göre “kuvvetli emir ve “emir” şeklinde adlandırılmıştır.

⁷ Tarihî Kıpçak Türkçesi alanına giren eserlerin tasnifi konusunda farklı yaklaşımlar da söz konusudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Öztürk, Abdulkadir (2018). Memlûk Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi Midir? *Dil Araştırmaları*, (23), 173-203.

İsteme kipliğinin aslı anlam alanı *istek*, Tarihî Kıpçak Türkçesinde henüz bir istek kipi paradigması oluşmadığından morfolojik emir kipi ekleri, -GAY eki ve sözlüksel gereklilik kipi işaretleyicileriyle işaretlenmiştir. İsteme kipliğinin diğer bir anlam alanı olan *rica* sözceleri morfolojik emir kipi işaretleyicileri ve şart eki -sA ile çekimlenmiş yüklemeler içermektedir. *Dua-yalvarma-yakarma* anlam alanı morfolojik emir kipi işaretleyicileri ve -GAY eki ile işaretlenmiştir. Nadiren de olsa 3.teklik şahıs istek kipi eki de *dua-yalvarma-yakarma* alt kipliğini işaretlemek için kullanılmıştır. *Dilek-niyet-tasarlama* anlam alanı morfolojik emir kipi ekleri, şart eki -sA ve -GAY eki ile işaretlenmiştir.

Görüldüğü üzere isteme kipliği daha çok tasarlama kipi işaretleyicileri olan emir kipi paradigması, şart eki ve gelecek zaman bildirme işlevinin dışında kiplik bir işlevi olan -GAY eki ile sağlanmıştır. Bu durum aynı biçimbirimlerin farklı anlam alanlarını işaretleyebileceğini, anlam alanlarının kesin çizgilerle birbirinden ayırlamayacağını, sözcelerin farklı bağlamlarda farklı anlamlara geçiş yapabilecek geçirgenlikte sınırları olduğunu göstermektedir. Dilde biçim sınırlı anlam ise sınırsızdır. İncelenecek her yeni eser yeni kiplik alanlar ortaya çıkaracaktır.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (1983). Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) I-II-III. Ankara: TDK.
- Argunşah, Mustafa, Güner, Galip (2015). Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit.
- Aslan Demir, Sema (2008). Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme Ankara: Grafiker.
- Benzer, Ahmet (2008). Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Chirli, Nadejda (2005). Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alış Bitigi. Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, Haarlem (Netherlands).
- Corcu, Demet (2005). Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAlI'nın Anlamsal İçyapısı, Dilbilim Araştırmaları dergisi, 33-44.
- Delice, H. İbrahim (24-28 Eylül 2012). Türkçede Fiil Çekimlerine Yeni Bir Bakış. (Bildiri). VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Ankara.
- Dilaçar, Agop (1971). Gramer Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. TDAY Belleten, 106-112.
- Eker, Süer (2003). Çağdaş Türk Dili. Ankara: Grafiker.
- Ergin, Muharrem (2009). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak.
- Erk Emeksiz, Zeynep (2008). Türkçede Kiplik Anlamının Belirsizliği ve Anlamsal Roller. Dil dergisi, 141: 55-66.
- Garkavets, Aleksandr (2003). Töre Bitigi. Kıpçaksko-pol skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiyprotsessua/nıy kodeks, L 'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594, Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur.
- Hirik, Seçil (2013). Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü. Dil Araştırmaları, (12), 139-161.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1978). Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kerimoğlu, Caner (2011). Kiplik İncelemeleri ve Türkçe. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- Kocaman, Ahmet (1980-1981). Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 81-85.
- Korkmaz, Zeynep (2009). Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi (3. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

- Özdemir, Emin (1968). Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten [1967]. Ankara: TDK, 177-203.
- Öztürk, Abdulkadir (2018). Memlûk Türkçesi Bir Kıpçak Lehçesi Midir? Dil Araştırmaları, (23), 173-203.
- Sebzecioğlu, Turgay (2004). Türkçede Kip Kategorisi ve –yor Biçimbiriminin Kipsel Değeri. Dil dergisi, 124, 18-33.
- Şçerbak, Aleksandr Mihayloviç (2016). Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fil). (Çevirenler: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: TDK.
- Uğurlu, Mustafa (1984). Münyetü'l Ğuzât. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Usta, Çiğdem (2013). Türkiye Türkçesinde Emir Kipliği. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.